

Tilburg University

Tussen menselijk en eeuwig recht

Lesaffer, R.C.H.

Published in:
Verbeeldingsmacht

Publication date:
2000

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Lesaffer, R. C. H. (2000). Tussen menselijk en eeuwig recht. In W. J. Witteveen, & H. S. Taekema (Eds.), *Verbeeldingsmacht: Wat juristen moeten lezen* (pp. 321-326). Boom Juridische Uitgevers.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

TUSSEN MENSELIJK EN EEUWIG RECHT

OVER: SOPHOCLES, ANTIGONÈ*

R.C.H. Lesaffer

Het was toch Zeus niet, die dit proclameert,
noch 't Recht, dat huist bij de onderaardse goden.
Zij gaven nooit zo'n voorschrift aan de mensen,
en zoveel macht ken ik aan de proclamaties
van u niet toe, dat de ongeschrevene,
onwankelbare godenwetten, gij,
– een sterveling – voorbij zoudt kunnen lopen.
Want niet van nu of gister leeft die wet,
maar eeuwig, en géén weet vanwaar zij komt.
(v. 450-457)

Deze passage uit Sophocles' *Antigonè* is vaak geciteerd als een der eerste, zo niet de allereerste literaire tekst, waarin het onderscheid tussen goddelijk en menselijk recht naar voor kwam. Het conflict tussen Recht dat door de goden aan de mens is gegeven, en rechtsregels die door de mens zelf zijn gecreëerd, is sindsdien niet meer uit het Westerse rechtsdenken weg te branden geweest. De spanning tussen goddelijk en menselijk recht heeft doorheen de geschiedenis vele vormen aangenomen. Of het menselijk recht nu tegenover het goddelijk recht, het natuurrecht, het van de voorvaderen geërfde recht of plechtig verklaarde universele rechten en vrijheden wordt geplaatst, in essentie handelt het over de vraag naar de objectieve rechtvaardigheidsgrond van het menselijk recht. Samen met een besef van menselijke macht en vrijheid, is een gevoel van onzekerheid gekomen. Onontkoombaar leidde de autonomisering van de menselijke wil tot de spanning tussen recht en rechtvaardigheid. Weinigen hebben dit conflict zo scherp naar voor gebracht als de Romeinse redenaar Cicero:

SOPHOCLES

Maar als het recht was gebaseerd op de beslissingen van de volkeren, de decreten van vorsten, en de vonnissen van rechters, dan was het recht gelijk aan stelen, overspel en testamenten vervalsen als deze daden door de stemmen of decreten van het gepeupel zouden worden goedgekeurd.¹

Het zou uiteraard verkeerd zijn de *Antigonè* vanuit deze kernpassage als het verhaal van een juridisch conflict te interpreteren. Uit *Antigonè* spreekt nog slechts het prille begin van de bewuste onderscheiding van het positief recht uit de massa van het tijdloze, door de goden gegeven, traditionele recht. In Sophocles' tragediën is de vermenging van de wil der goden, zedelijke opvattingen en recht nog zeer groot. Het geciteerde fragment moet dan ook in de ruimere context van het hele stuk, en van de realiteit waarin Sophocles leefde worden gezien. Precies uit deze lezing komt een nog rijker beeld van de tegenstelling goddelijk/menselijk recht naar voor. De spanning tussen recht en rechtvaardigheid wordt hier geplaatst in wat voor Sophocles dé menselijke tragedie was.

Het bewustzijn van de mogelijkheid van de mens om zelf regels te creëren en binnen de samenleving in te voeren, kadert in een ruimer proces van een groeiende autonomie van mens en polis ten aanzien van de natuur. Athene tijdens zijn gouden eeuw symboliseert als geen andere plaats op geen ander tijdstip het losmaken van de mens uit zijn bepaald-zijn door goden en natuur. Voortbouwend op de rationele verworvenheden van de eerste natuurfilosofen uit Klein-Azië, poneerden de sofisten de heerschappij van de mens en zijn wil als de maatstaf van het leven in de polis. Met Socrates en Plato werd de start gegeven aan een denken over de zedelijke dimensie van de mens die ervoor stond zijn eigen lot in te vullen.

Op zich was de idee dat de mens zich van de wil der goden kon afkeren nieuw noch uniek. Tenslotte is dit de oermythe van de val van Adam en Eva in Genesis. Maar in het Athene van de vijfde eeuw hadden de goden zich aan de blik van de mens onttrokken, en zich op Olympus genesteld. Niet Zeus, Pallas, Ares of Poseidon bepaalden de uitslag van veldslagen en politieke strijd, niet helden als Theseus, Cadmus of Perseus beschikten over het lot van steden of eilanden. Het waren generaals en volksmenners als Themistocles, Pericles, Alkibiades en Nicias, sofisten als Protagoras en de eigenzinnige Socrates, kunstenaars als Ictinos, Phidias en Polykleitos of woordkunstenaars als Aeschylus, Sophocles of Aristophanes die Athene tijdens haar op- en ondergang vorm gaven en begeleidden. De mens had zijn eigen lot in handen genomen.

Het leven van de tragediedichter Sophocles (496-406) viel grotendeels samen met de Atheense gouden eeuw. Tijdens zijn lange loopbaan als tragedieschrijver zag Sophocles hoe Athene van een middelgrote stadstaat tot de leidende macht in de

ANTIGONÈ

Griekse wereld werd. Hij leefde net niet lang genoeg om de uiteindelijke maar lang aangekondigde nederlaag van zijn stad in de Peloponnesische oorlog mee te maken. Tegenover alle daden en falen van zijn tijdgenoten, bleef de houding van Sophocles doorheen zijn oeuvre constant. De mens bepaalde door zijn daden en keuzes in grote mate de loop der gebeurtenissen, maar als hij de wil der goden tarte, kon dit alleen tot de ondergang leiden. In die zin was zijn werk een voortdurende waarschuwing aan het adres van zijn stadgenoten.

Voor Antigone zelf ligt het conflict tussen de wil der goden en het verbod van haar oom, koning Creon, om haar gesneuvelde broer Polynices te begraven, eenvoudig. Voor haar is er geen twijfel dat de heilige plicht om een familielid de laatste eer te bewijzen boven elk menselijk gebod of verbod staat.² Antigone weet dat haar oom als koning de macht heeft zijn wet uit te voeren, en haar met de dood te straffen. Maar het opleggen van een dergelijke goddeloze wet maakt Creon in haar ogen tot een tiran: "Doch tirannie heeft onder meer dat voor, dat zij kan zeggen en doen wat haar lust" (v. 506-507).

Volgens Richard Jebb kan het conflict in Antigone ook als één tussen de wet van de koning en het eigen geweten worden begrepen. In essentie voegt dit aan haar dilemma niets toe. Bij Antigone is de identificatie tussen haar eigen rechtvaardigheidsgevoel en de wil der goden totaal.³

Dit alles neemt niet weg dat Antigone ook een keuze heeft gemaakt. Uiteindelijk triomfeert de goddelijke wil alleen door haar keuze om te handelen en de riten voor haar gevallen broer te voltrekken. Hiermee laadt zij willens en wetens de toorn van de koning over zich: "Gij koost immers het leven, ik de dood" (v. 555). Het zou verkeerd zijn dit te zien als de onontkoombaarheid van de vloek die op het huis van Laïus rust. Bij Sophocles is, in tegenstelling tot het werk van Aischylos, geen sprake van een onontkoombare voorbestemdheid van het familiale drama in de vorm van een vloek.⁴ De ramspoed die Oidipous en zijn nageslacht treft, wordt uiteindelijk niet verklaard maar wordt door de hoofdpersonen doorgaans aan andere mensen verweten. Het verhaal van Oidipous in Colonos, het sluitstuk van Sophocles' oeuvre, is dan ook dat van de wrok van de oude, gebroken man ten aanzien van zijn liefdeloze zonen. Het zijn zij die hem hebben verlaten en verstoten. Het is op hen dat hij zijn gramschap in de nadagen van zijn leven uitstort.

In het spreken en handelen van Antigone, die de tragediedichter uiteindelijk door de ramspoed die Creon treft laat gewroken worden, geeft Sophocles zijn boodschap. De wijze mens onderwerpt zich aan de wil der goden en richt zijn keuzes naar hun wetten. Voor hem blijft het goede een zeker en vast richtpunt, en ligt het vervat in de oude tradities van de godendienst.

Sophocles is nochtans niet blind voor de verwarring en het dwalen waar de vrijheid de mens voor plaatst. In koning Creon komt dit conflict op een voor ons veel herkenbaarder manier naar voor. Hoewel Creon door Sophocles wordt afgeschilderd als een tiran die zich van de volkswil niets aantrekt en hem daarmee van de antipathie van het Atheense publiek verzekerde – “behoort de staat niet aan wie heerser is?” (v. 738) – wordt de toehoorder duidelijk gemaakt dat ook Creon aanvankelijk meende in zijn recht te zijn. Creon meent in het belang van de stad te handelen: “Met zo’n richtsnoer til ik de staat omhoog” (v. 191). Net als Antigone beroept ook hij zich op de wil der goden: “Of ziet gij de goden aan als kwaadbeloners? Nee, nee” (v. 288-289).

Hierin wordt duidelijk dat ook Creon niet bewust kiest voor de ontkoppeling van menselijke en goddelijke wil, van menselijke en goddelijke wetten. Ook Creon grondvest zijn eigen inzichten en aanspraken in een door de goden gevestigde ordening. Hij erkent ook het bestaan van het godenrecht wanneer hij Antigone tot de hongerdood veroordeelt teneinde geen bloedschuld op zich te laden. Pas door de waarschuwing van Tiresias, die namens de goden spreekt en hem de ondergang van zijn geslacht voorhoudt, komt Creon tot inzicht. Op dat moment is het echter te laat. Zijn trotse blindheid voor de goden heeft hem in het verderf gestort. De nederlaag van Creon is totaal. Nu hij inziet dat zijn koninklijke bevelen tegen de wil der goden en tegen het eeuwige Recht ingingen, stort hij als het ware in. Creon aanvaardt dat hij en niemand anders aan de oorzaak van zijn lijden ligt: “ik heb u gedood, ik, arme, ik, ja, ik zelf die het zeg” (v. 1319-1320). Zijn drama is dat van de heerser die in zijn trots en machtsdrang het spoor van de ware rechtvaardigheid bijster raakt, en daardoor zichzelf en de zijnen blind in de afgrond stort.

Het conflict in Creon komt nog scherper naar voor door de dubbelzinnige rol die het koor speelt. Het koor is hier de uitbeelding van het Thebaanse – of beter Atheense – volk dat, ondanks zijn blijvende sympathie voor de persoon van Antigone – meedeint op het gemoed van de heerser. Aanvankelijk steunt de koorleider schijnbaar Creon in diens veroordeling met de erkenning dat hij als koning over het recht heerst: “want over wet en recht zijt gij bevoegd, zowel om doden als om levenden” (v. 213-214). Het koor zegt meermaals dat Antigone naar de wil van de goden handelde, maar legt zich neer bij het feit dat de koninklijke wetten moeten worden gerespecteerd en dat het waanzin is deze te overtreden: “De dodeneer is vrome daad, doch macht, die ware macht wil zijn, veroorlooft geen opstandigheid. Uw starre zin was uw verderf” (v. 872-875).

Hiermee schept het koor de ruimte die Creon nodig heeft om zijn keuzes als mens en heerser te maken. Nochtans laat Sophocles er voor de toehoorder weinig twijfel over bestaan dat het koor hier slechts afstand wil nemen van het gebeuren, daarmee Creon veroordeelt en aan zijn lot overlaat. De ironie in de zojuist geciteerde verzen

ANTIGONÈ

872-875 mag duidelijk zijn. Dezelfde dubbelhartigheid komt ook reeds naar voor op het moment dat Creon zijn bevel geeft om het lijk te bewaken. De koorleider erkent zijn recht om dit bevel uit te vaardigen (v. 213-214), maar wast meteen de handen in onschuld: "Houdt dus een waakzaam oog bij dit bevel – Draag liefst die last op aan een jonge kracht" (v. 215-216). Ook in de eerste stasimon maakt het koor duidelijk dat voor een wijs mens menselijk en goddelijk recht niet te scheiden zijn: "Wie 's lands wet in eer houdt, en 't recht bij de goden bezworen, verheft zijn stad" (v. 369-370).

In de verzen 369-370 komt de kern van Sophocles' boodschap naar voor. Mens, heerser en polis hebben de vrijheid om de wil van de goden naast zich neer te leggen, maar dat leidt onvermijdelijk tot verderf. Alleen door de onderwerping van het menselijke recht aan de tijdloze wetten van de rechtvaardigheid, de godin Dikè – "het hoogbejaarde Recht, dat zetelt naast de oude troon van Zeus"⁵ – kan de mens aan rampspoed ontkomen. Zodra de band tussen menselijk recht en eeuwig Recht wordt doorgeknipt, is niemand nog veilig voor het blinde lot, schuldig of onschuldig.

Hoewel Sophocles' *Antigonè* moet worden gelezen tegenover de achtergrond van een maatschappij waarin het geloof in de godenwereld nog reëel was, en waarin de rechtvaardigheid nog stevig was ingebed in aan de religie gebonden tradities, schetst Sophocles juist door deze boodschap het probleem van de autonome mens in zeer scherpe contouren. De spanning tussen positief recht en objectieve rechtvaardigheid is niet zozeer een tussen goed en kwaad. De spanning komt veeleer voort uit de onzekerheid over wat rechtvaardig is. Voor Sophocles en zijn *Antigonè* laat dit probleem zich nog in relatief eenvoudige termen oplossen. Maar zo heldhaftig als *Antigonè* is, zij was voor het Athene van Sophocles net als voor de moderne mens alleen de spiegel van onze idealen.

De reële mens komt in Creon, en in zekere zin ook in het koor, naar voor. Losgelaten door de goden, zwalpt hij op de golven van zijn ambities en zijn angsten. En met hem zwalpt ook zijn volk, tegen beter weten in, mee. De vraag die Creon zich stelt is niet of hij zich aan het eeuwige Recht moet onderwerpen, maar wel wat dit is. Uiteindelijk deemstert daarin ook de vraag of dit Recht wel bestaat.

Toch is dit nog niet het meest schrijnende in Sophocles' verhaal. Dát is de ondergang van *Antigonè*, voor wier rechtschapen zekerheid in de wereld van de mens geen plaats meer is. Haar lot is het eenzaam te sterven. "Mijn hart is sedert lang reeds dood" (v. 559-560).

SOPHOCLES

NOTEN

- * Voor deze bijdrage werd de vertaling van Emiel de Waele, *Tragediën / Sophocles*, Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel 1972, p. 69-112, gebruikt.
1. M. Tullius Cicero, *De legibus* I, xvi (eigen vertaling).
 2. Posner begreep Antigone's dilemma als een conflict tussen trouw aan de familie en aan de polis. Terecht wees hij erop dat Sophocles nog pas aan het begin van de ontdubbeling van de familiale en stadsstatelijke banden stond. M.i. gaat Posner echter te ver wanneer hij het conflict in deze termen analyseert. Sophocles wil juist aantonen dat een polis die wordt beheerst door onrechtvaardige wetten door de wil van één man en die de inwoners dwingt met de plichten ten overstaan van hun familie te breken, geen echte polis is: "Het is geen staat meer, die van één man is" (v. 737). Richard A. Posner, *Law and Literature*, Cambridge, Mass./London: Harvard University Press 1998, 97-100.
 3. Richard Jebb, red., *Sophocles. The Plays and Fragments with Critical Notes, Commentary, and Translation in English Prose* III: The Antigone, Amsterdam: Hakkert 1962, p. xx. Zie ook: Robert Parker, 'Through a Glass Darkly: Sophocles and the Divine', in: Jasper Griffin (red.), *Sophocles Revisited. Essays Presented to Sir Hugh Lloyd-Jones*, Oxford [etc.]: Oxford University Press 1999, p. 15.
 4. Parker, 'Through a Glass Darkly', p. 41-42; Martin West, 'Ancestral Curses', in: Griffin, *Sophocles Revisited*, zie noot 3, p. 31-45.
 5. 'Oidipous in Colonus', in: De Waele, *Tragediën / Sophocles*, zie noot 1, v. 1381-1382.